

DAVLAT BYUDJETINING MAZMUNI, UNING SHAKLLANISHI VA TAQSIMLANISHINING XUSUSIYATLARI

Arzimatova Iroda Aliyevna

Andijon iqtisodiyot va pedagogika universiteti

“Iqtisodiyot” kafedrası assistenti. Andijon, O‘zbekiston.

Annotatsiya. Davlat byudjeti — bu davlatning moliyaviy resurslarini rejalashtirish, yig'ish va taqsimlash jarayonini ifodalovchi muhim iqtisodiy hujjatdir. U davlatning iqtisodiy siyosatini amalga oshirish, ijtimoiy va infratuzilma loyihalarini moliyalashtirish, shuningdek, iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Davlat byudjetining mazmuni davlatning moliyaviy ehtiyojlari va majburiyatlari, shuningdek, iqtisodiy rivojlanish strategiyalariga asoslanadi.

Byudjet shakllanishi jarayoni bir qancha bosqichlardan iborat bo'lib, u davlatning daromadlar va xarajatlar rejasini ishlab chiqishni o'z ichiga oladi. Bu jarayonda davlat organlari, moliya muassasalari va boshqa manfaatdor tomonlarning ishtiroki muhim ahamiyatga ega. Byudjetni shakllantirishda iqtisodiy prognozlar, moliyaviy tahlillar va ijtimoiy ehtiyojlar inobatga olinadi.

Ushbu mavzu doirasida davlat byudjetining mazmuni, shakllanish jarayoni va taqsimlanish xususiyatlari chuqur tahlil qilinadi. Bu orqali davlatning iqtisodiy barqarorligini ta'minlash va ijtimoiy adolatni amalga oshirishda byudjetning ahamiyati ko'rib chiqiladi.

Kalit so'z'lar: Davlat byudjeti, moliyaviy resurslar, daromadlar, xarajatlar, iqtisodiy siyosat, ijtimoiy loyihalar, infratuzilma, shakllanish jarayoni, moliyaviy tahlil, iqtisodiy prognozlar, taqsimlanish, resurslar taqsimoti, prioritet sohalar, ta'lim, sog'liqni saqlash, shaffoflik, hisobdorlik, ijtimoiy adolat, iqtisodiy barqarorlik

Asosiy qism. Davlat byudjeti kishilik jamiyati taraqqiyotining ma'lum bir bosqichida paydo bo'lgan bo'lib, uning vujudga kelishi, eng avvalo, siyosiy tashkilot sifatida davlatning vujudga kelishi bilan bevosita bog'liqdir. Har bir davr ijtimoiy tuzumiga tyegishli bo'lgan ishlab chiqarish munosa-batlarining asosiy belgilari davlat faoliyatining va byudjetning taqsimlash mexanizmi sifatidagi mazmunini belgilab (aniqlab) beradi.

Hozirgi sharoitda Davlat byudjeti ijtimoiy (ishlab chiqarish) munosabatlar(i)ning bir qismini ifoda etib, davlatning ixtiyoriga mamlakatda yaratilgan yalpi ichki mahsulot (milliy daromad)ning nisbatan kattagina qismini to'plash va uni jamiyat taraqqiyoti turli sohalarining (iqtisodiyot, maorif, sog'liqni saqlash, fan, madaniyat, ijtimoiy ta'minot, boshqaruv, mudofaa va boshqalar)

rivojlanishiga yo'naltirish imkonini beradigan muhim taqsimlash instrumenti (vositasi)dir.

O'zining mohiyatiga ko'ra, Davlat byudjeti mamlakat Moliya tizimining tarkibiy qismidan iborat bo'lib, Shunga mos ravishda u Moliya tizimiga tyegishli bo'lgan barcha belgi (xususiyat)larga ega va unga tyegishli bo'lgan barcha funksiyalarni bajaradi. Bir vaqtning o'zida, Davlat byudjeti faqat o'ziga xos bo'lgan xarakterli xususiyatlarga ham egadirki, ular o'z navbatida, davlat byudjetini Moliya tizimining boshqa bo'linmalaridan ajratib turadi va unda markaziy o'rinni egallashga imkon beradi. Uning ana Shunday xususiyatlaridan biri bevosita davlat (hukumat)ga tyegishli ekanli-gidir. Haqiqatdan ham har bir mamlakatda davlat (hukumat) barcha Moliyaviy munosabatlarning tashkilotchisi bo'lsa-da, uning bu xislati, ya'ni mamlakatning moddiy va Moliyaviy resurslarini asosiy taqsimlovchisi sifatidagi roli faqat byudjetda katta kuch bilan namoyon bo'ladi.

Yagonalik (birlik) va markazlashuvning yuqori darajada ekanligi davlat byudjetining muhim xususiyatlaridandir. Turli ma'muriy-hududiy byudjetlarning ko'pligiga qaramasdan ularning barchasi quyi bug'inlarning Yuqori bo'linmalarga bo'ysunishiga kyetma-kyet rioya qilgan holda yagona Davlat byudjetiga birlashadi. Bir vaqtning o'zida byudjet resurslarini shakllantirish va ulardan foydalanishda demokratizm ham ta'minlanadi. Chunki davlat hokimiyatining barcha organlari o'zlarining byudjet mablag'lariga ega bo'lib, bu borada ular o'zlariga tyegishli bo'lgan byudjet huquqlaridan foydalana-dilar. Davlat byudjetiga xos bo'lgan ana Shu oxirgi ikki xarakter-li belgilar mablag'lar bilan manyovr qilish va nozik byudjet siyosa-tini amalga oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratib beradi.

Davlat byudjetida, Moliya tizimining boshqa bo'linmalaridan farqli o'laroq, ikki tushunchaning tyerminologik qo'shilishi mav-jud: 1) byudjet – iqtisodiy (Moliyaviy) kategoriya sifatida; 2) byudjet – mamlakatning asosiy Moliyaviy Rejasi sifatida. Ayrim hollarda Davlat byudjetining mohiyati faqat mamlakatning aso-siy Moliyaviy Rejasi sifatida talqin etiladi. Buni to'g'ri dyeb e'tirof etib bo'lmaydi. CHunki iqtisodiyotga tyegishli bo'lgan har qanday Reja u yoki bu iqtisodiy kategoriyaning namoyon bo'lish shakllaridan boshqa narsa emas. Shunga muvofiq ravishda, davlat-ning asosiy Moliyaviy Rejasi Davlat byudjeti (umumdavlat Moliya-si) kategoriyasining namoyon bo'lish shaklidir. Boshqacha so'zlar bilan aytganda, davlatning asosiy Moliyaviy Rejasi sifatida byudjet iqtisodiy kategoriya sifatida byudjetga xos bo'lgan xusu-siyatlar majmuining namoyon bo'lishidir. Iqtisodiy kategoriya va mamlakatning asosiy Moliyaviy Rejasi sifatida ularning “Davlat byudjeti” dyeb bir xil nomlanishi pyedmyetning mohiyatini o'zgar-tirmaydi va Davlat byudjetini iqtisodiy (Moliyaviy) kategoriyalarning tarkibidan chiqarishga hyech qanday asos bo'la olmaydi. Bundan kelib chiqadigan asosiy xulosa shundan iboratki, Davlat byudjeti deyilganda, eng avvalo, ikki tuShunchaning qo'shilishini tuShunmoq kerak: birinchisi davlat

miqyosida yalpi ichki (milliy) mahsulotni taqsimlash natijasida vujudga kyeladigan iqtisodiy (Moliyaviy) munosabatlar (iqtisodiy kategoriya) va ikkinchisi Shu kategoriyaning namoyon bo'lish shakli sifatida davlatning asosiy Moliyaviy Rejasi.

Yalpi ichki (milliy) mahsulotni taqsimlashning moliyaviy instrumyenti (vositasi) sifatida Davlat byudjeti boshqa xususiyat-larga ham ega. Agar Moliya yordamida taqsimlash qiymatning shakl-lari o'zgargan sharoitda va ko'plab oldi-sotdilar natijasida amal-ga oshirilsa, yalpi ichki (milliy) mahsulotning Davlat byudjeti orqali taqsimlanishi, ma'lum darajada, har doim almaShuvdan ajralgan holda sodir bo'ladi. Qiymatning Davlat byudjeti orqali harakatlanishi moddiy mahsulotning harakatidan to'liq uzila-di va sof qiymat xarakterini kasb etadi. Faqat Davlat bYudjye-tidan tashqarida, byudjet resurslari sarflanayotganda yana taqsim-lash va almaShuv opyerasiyalarining qo'shilib kyetishi sodir bo'ladi.

Moliya tizimining boshqa barcha bo'linmalari va boshqa iqtisodiy (Moliyaviy) kategoriyalar (baho, ish haqi, kredit va boshqalar) bilan chambarchas bog'liqlik ham Davlat byudjetiga xos bo'lgan xususiyatdir.

Davlat byudjetining mohiyatini ochib berishda u orqali amal-ga oshiriladigan taqsimlash jarayonlarining mazmunini ko'rib chiqish alohida ahamiyat kasb etadi.

Yalpi ichki (milliy) mahsulotni Davlat byudjeti orqali taq-simlash, bir vaqtning o'zida, o'zaro bog'langan va ma'lum darajada nisbatan mustaqil ham bo'lgan uch bosqichga egadir:

- 1) umumdavlat pul fondini shakllantirish (byudjet daromadlari);
- 2) hududiy va ma'lum maqsadlarga mo'ljallangan ko'p sonli byudjet fondlarini yaratish;
- 3) byudjet fondidan foydalanish (byudjet xarajatlari).

Davlat byudjeti orqali yalpi ichki (milliy) mahsulotni taq-simlashning bu uch bosqichlari bir vaqtning o'zida va uzluksiz sodir bo'lsa-da, bu narsa ularning nisbatan alohidaligini ham in-kor etmaydi. Bu bosqichlarni bo'lish (ajratib olish) va ularni alohida-alohida ko'rib chiqish orqali byudjetli (byudjet orqali) taq-simlashning xarakteri, shakli va myetodlari to'g'risida osonroq va aniqroq tasavvur hosil qilish mumkin.

Birinchi bosqichda Yuridik va jismoniy shaxslarga tegishli bo'lgan pul mablag'larining bir qismini davlatning qo'lida konsentrasiyalashtirish (to'plash, jamlash, olish) sodir bo'ladi. Ana Shu asosda mablag'larni oluvchi sifatida davlat bilan mablag'lar-ni to'lovchilar o'rtasida Moliyaviy (byudjet) munosabatlar(i) vu-judga kyeladi. Bu munosabatlar, asosan, majburiylik (impyerativ-lik) xarakteriga egadir. Bu bosqichdagi taqsimlash jarayonlari-ning xarakterli xususiyati Shundan iboratki, byudjetga tuShuvchi mablag'lar alohidalashgan (ajratib olingan) bo'lib, hali ular qat'iy aniq cheklanmagan (chegaralanmagan). Ularning barchasi hozircha yagona maqsadga – umumdavlat ehtiyojlarini qondirishga – yo'naltirilgan. Davlat pul fondining

alohidaligiga aniq maqsadlarga mo'ljallangan fondlarni kristallizasiya qilish boshlanganda barham beriladi.

Byudjet fondini shakllantirishda ikki xil tushunchadan foydalaniladi:

- 1) byudjetga to'lovlar (soliqlar, ajratmalar, bojlar va boshqalar);
- 2) davlat byudjetining daromadlari.

Bu tushunchalar bir xil ma'noni anglatadi. Chunki ularning ikkalasi ham davlat va mablag'larni to'lovchilar o'rtasida vujudga kyeladigan bir xildagi taqsimlash munosabatlarini ifoda etadi. Bu yerda faqat ma'no jihatidan emas, balki miqdoriy jihatdan ham bir xillikka erishilgan. Zero, ularning har ikkalasi ham mil-liy daromadning yagona qismiga tyegishlidir. Biroq bu tushuncha-larning ikki yoqlamalik xarakteriga ega ekanligini ham esdan chiqarmaslik lozim.

Davlat byudjetiga to'lovlar (soliqlar, ajratmalar, bojlar va boshqalar), eng avvalo, to'lovchilarning xarajatlaridan iborat bo'lib, ularning daromadlaridan chygirilsa-da, bir vaqtning o'zida, Davlat byudjetida ular davlatning daromadlari sifatida gavdalanadi. Ana Shundan, taqsimlash munosabatlariga kirishgan ishtirokchilar (tomonlar) o'rtasidagi manfaatlarda ba'zi bir farqli jihatlar vujudga kyeladi. Davlat byudjetning daromadlarini oshi-rishdan manfaatdor bo'lsa, bu narsa u yoki bu darajada to'lovchilar-ning (Yuridik va jismoniy shaxslarning) manfaatdorligini (qiziquvchanligini) pasaytiradi.

Shunday qilib, "byudjetga to'lovlar" va "Davlat byudjetining daromadlari" tushunchalari Yuqorida ko'rsatilgan umumiylikka ega bo'lsalar-da, bir vaqtning o'zida, ular o'rtasida ob'yektiv farqlar ham mavjud. Byudjetga to'lovlar xo'jalik Yurituvchi sub'yektlar yoki to'lovchilar Moliyasining tarkibiy elementlaridan hisoblanadi va boshqa taqsimlash munosabatlari bilan o'zaro organik bog'liqlikda ko'riladi; Davlat byudjetida ular daromadlar shaklini ola-di va byudjetning sub'yektlar (xo'jaliklar) bilan byudjet muno-sabatlari keng sohalarining boshqa elementlari bilan o'zaro bog'liqlikda tahlil qilinadi. Bu holda, taqsimlanayotgan milliy daromadning yagona qismi ikki xil iqtisodiy mazmun kasb etadi va Moliya tizimining turli bo'linmalarida turli ko'rinishga ega bo'ladi.

Davlat byudjetining funksiyalari.

Davlat byudjeti mo-liyaning tarkibiy qismi sifatida, uning boshqa bo'linmalari sin-gari, ikki xil funksiyani bajaradi:

- 1) taqsimlash;
- 2) nazorat.

Davlat byudjetining taqsimlash funksiyasi orqali uning mo-hiyati namoyon bo'ladi. Bu narsa davlat byudjeti tomonidan amalga oshirilayotgan taqsimlash munosabatlarining mazmunidan yaqqol ko'rinadi. Davlat byudjeti orqali amalga oshiriladigan taqsim-lash bu jarayonning ikkinchi (oraliq) bosqichidir. Shuning uchun ham Davlat byudjetining taqsimlash funksiyasi o'ziga xos bo'lgan xususiyatga ega

bo'lib, u taqsimlangan yalpi ichki (milliy) mahsulotni qayta taqsimlash uchun foydalaniladi. Agar taqsimlashning birinchi bosqichida byudjet mablag'lari (byudjetga to'lovlar) milliy daromadga davlatning ulushi sifatida maydonga chiqsa, uning ikkinchi bosqichida esa ana Shu ulush qismlarga bo'linadi va ko'p sonli kanallar orqali turli tadbirlarni Moliyalashtirishga va fondlarni shakllantirishga yo'naltiriladi.

Aholining byudjetga to'lovlari ham qayta taqsimlash xarakteriga ega. Ularning byudjetga turli soliqlar shaklida (ko'rini-shida) kelib tushishi ikkinchi taqsimlash aktidan iboratdir. Ayniqsa, ijtimoiy sohada faoliyat ko'rsatayotgan xodimlar tomonidan turli ko'rinishdagi soliqlarning byudjetga to'lanishi ham bu mablag'larning ko'p sonli taqsimlash bosqichlaridan o'tishini taqozo etadi. Chunki juda ko'p hollarda bu mablag'lar ancha oldinroq byudjet yordamida taqsimlanish bosqichidan o'tib, ijtimoiy sohaga ular byudjet assignovaniyalari shaklida yetib borgan bo'ladi.

Demak, ko'rinib turibdiki, mamlakatda yaratilgan yalpi ichki (milliy) mahsulot (milliy daromad)ning alohida olingan bir qismi taqsimlashning byudjet mexanizmi orqali bir necha marta taqsimlanishi (qayta taqsimlanishi) mumkin. Bu Davlat byudjeti taqsimlash funksiyasining birinchi xarakterli xususiyatidir.

Amalga oshiriladigan operatsiyalar ko'lamining kengligi (masshtabligi), pul oqimlarining kengligi va tashkil topadigan maqsadli fondlarning xilma-xilligi davlat byudjeti taqsimlash funksiyasining ikkinchi xususiyati hisoblanadi. Yalpi ichki (milliy) mahsulot (milliy daromad)ning kattagina qismini taqsimlab, byudjet turli maqsadlarga mo'ljallangan ko'p sonli fondlarni shakllantiradi. Davlat byudjeti bilan iqtisodiyot va ijtimoiy sohaning barcha bo'linmalari bevosita yoki bilvosita bog'langandir.

Davlat byudjeti taqsimlash funksiyasining uchinchi xarakterli xususiyati Shundan iboratki, bunda taqsimlashning asosiy ob'ekti bo'lib jamiyatning sof daromadi (qo'shilgan qiymat soli-g'i, foyda va boshqalar) maydonga chiqadi. Lekin bu narsa milliy daromad, yalpi ichki (milliy) mahsulot va milliy boylik boshqa elementlarining ham qisman taqsimlanishi mumkinligini inkor etmaydi. Byudjet orqali soliqlar shaklida jismoniy shaxslar-ning daromadlari ham qayta taqsimlanadi. Shuningdek, byudjet mexanizmi orqali xo'jalik Yurituvchi sub'yektlar o'rtasida ham mablag'lar qayta taqsimlanishi mumkin.

Byudjet kanallari bo'yicha qiymatning jamg'arish va istye'mol fondlari tomon harakati sodir bo'ladi. Iqtisodiyotga xarajat-larning ma'lum bir qismi, markazlashtirilgan investisiyalarni Moliyalashtirish va ijtimoiy sohani saqlash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarning asosiy qismi byudjet mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi. Davlat moddiy ryezyervlari o'sgan qismining barchasi ham to'liq ravishda byudjetdan Moliyalashtiriladi. Davlat byudjeti ijtimoiy istye'mol fondlarini shakllantirishning asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi, ijtimoiy soha xodimlari uchun istye'mol fondining yaratilishini ta'minlaydi.

Byudjet orqali taqsimlash jarayoni ko'p bosqichli amalga oshiriladi. Agar uning birinchi bosqichi iqtisodiyot sohalarida (birlamchi taqsimlash) amalga oshirilsa, byudjet orqali yalpi ichki (milliy) mahsulotning ikkilamchi taqsimlanishi (qayta taqsimlanishi) sodir bo'ladi. Uning uchinchi bosqichi (byudjetdan Moliya-lashtirish) iqtisodiyot sohalarini va ijtimoiy sohaning bo'linmalarini qamrab oladi. Biroq taqsimlanayotgan yalpi ichki (milliy) mahsulotning ayrim elementlari byudjet orqali ko'p marta-lab ham o'tishi (taqsimlanishi) mumkin. Masalan, ijtimoiy soha tashkilotlarining ijtimoiy sug'urta fondiga to'lovlari byudjet-li taqsimlashning mahsulidir. Chunki bu soha tashkilotlarida ish haqi fondi byudjetdan Moliyalashtirish asosida vujudga kelyadi. Lekin taqsimlashning ikkinchi bosqichidan o'tib, ular yana byudjetga ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar shaklida kelib tushadi.

Shunday qilib, Davlat byudjetining taqsimlash funksiyasi taqsimlashning ko'p martaligi bilan xarakterlanadi, u ijtimoiy munosabatlarning barcha sohalarida namoyon bo'ladi, jamiyat tomonidan iqtisodiyot, sog'liqni saqlash, maorif, madaniyat, fan, san'at, mudofaa va aholining turmush tarzini yaxshilashda undan foydalaniladi. Faqat Davlat byudjetidagina yalpi ichki (milliy) mahsulotni taqsimlashning ana Shunday xilma-xil shakllari va myetodlari taqdim etilgan.

Davlat byudjetining nazorat funksiyasi ham o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarga ega. Byudjetning milliy iqtisodiyot bilan uzviy bog'liqligi takror ishlab chiqarishning barcha bo'linmalarida ah-volning qandayligi to'g'risida ma'lumotlar bilan doimiy ta'minlab turadi.

Mablag'larning byudjetga kelib tushishi, byudjet assignova-niyalarining yo'nalishi va ulardan foydalanish ishlab chiqarish, taqsimlash, almashtirish va iste'moldagi muvaffaqiyat va kamchilik-larni ifoda etadi. Ular milliy iqtisodiyotda nomutanosibliklar (disproporsiyalar)ning vujudga kelayotganligi, rivojlanish sur'atlaridagi buzilishlar, milliy iqtisodiyotda sodir bo'layotgan taqsimlash jarayonlarining to'g'riligi va o'z vaqtidaligi, ishlab chiqarishning samaradorligi va hokozolar to'g'risida go'yo signal berib tura-di. Milliy iqtisodiyot istalgan bir sohasi yoki korxonaning mo'liyaviy ahvoli, albatta, Davlat byudjeti bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlarda – soliqlarda, to'lovlarda, byudjetdan Moliyalashtirish hajmlarida, byudjet assignovaniiyalarini o'zlashtirishda va hokozalarda – o'z ta'sirini ko'rsatadi. Dyemak, byudjet orqali rye-jadan farqlanish (og'ish), tarmoqlararo Moliyaviy aloqalar va davriy qisman disproporsiyalar, fondlarning hajmi, mablag'lar-ni o'zlashtirish sur'atlari va boshqalardagi o'zgarishlar yaqqol ko'rinib turadi. Bularning barchasi Davlat byudjetining nazorat funksiyasiga umumiylik, univyersallik xarakterini beradi (birinchi xususiyat). Bu esa, o'z navbatida, milliy iqtisodiyotni operativ boshqarishda davlat byudjetining nazorat funksiyasidan keng foydalanish uchun sharoit yaratadi.

Davlat byudjetining nazorat funksiyasiga tyegishli bo'lgan ikkinchi xarakterli xususiyat Moliyaviy munosabatlarning alohida sohasi sifatida davlat byudjetining Yuqori darajada markazlash-tirilganligidan kelib chiqadi. Markazlashtirilganlik har doim Yuqori organlar oldida quyi organlarning hisobot berib turishi-ni, ma'lum kyetma-kyetlikda bo'ysunishning tizimlilikini anglata-di. Bu esa, o'z navbatida, Yuqoridan quyigacha davlat Moliyaviy nazoratini tashkil etishga shart-sharoit yaratib beradi.

Qattiq majburiylik, impyervativlik Davlat byudjetining na-zorat funksiyasiga tyegishli bo'lgan uchinchi xususiyatdir. Byudjet davlatniki bo'lganligi uchun uning nazorat funksiyasi milliy iq-tisodiyotni boshqarishning instrumyentlaridan biri bo'lib hisob-lanadi. Nazorat funksiyasining byudjetga ob'yektiv ravishda xos-ligi, uning iqtisodiy kategoriya sifatidagi xususiyati davlat hu-quqiy asosiga ega ekanlikni taqozo etadi. Shuning uchun ham byudjet nazorati eng ta'sirchan va samarali sanaladi. Davlat bunday nazoratni amalga oshirish natijasida sub'yektlarning Moliyaviy faoliyatiga opyervativ ravishda aralaShuvi, kerakli hollarda esa, u yoki bu jazolarni qo'llashi mumkin.

Byudjetga ob'yektiv ravishda xos bo'lgan nazorat funksiyasi davlat tomonidan faoliyatning barcha sohalarida keng qo'llani-ladi. Byudjetni Rejalashtirish jarayonlarida va byudjetni ijro etishda sub'yektlar faoliyatining barcha tomonlari tekshirilishi yoki nazorat qilinishi mumkin. Bunday nazorat, odatda, quyidagi maqsadlarni ko'zda tutadi:

- 1) Davlat byudjetining daromadlarini oshirish uchun pul mablag'larini mobilizasiya (jalb) qilish;
- 2) mablag'larni sarf etishda ularning qonuniyligini ta'min-lash;
- 3) Moliyaviy (byudjet) mexanizm (i) orqali ishlab chiqarish-ning samaradorligini oshirish.

Davlat byudjetining funksiyalari uning iqtisodiy mazmun-mohiyatini ifoda etib, byudjetni Rejalashtirish jarayoni va uni ijro etishda o'zini namoyon etadi.

Byudjetning taqsimlash va nazorat funksiyalari o'z harakat-lari davomida miqdoriy va sifat jihatlariga egadir.

Taqsimlash funksiyasining miqdoriy tomoni u yoki bu fond-ning o'lchamiga (hajmiga) tyegishli hisoblanadi. Bunda turli fond-larning nisbatlari, ular o'rtasidagi proporsiyalar, ularning miq-doriy paramyetrlerini to'g'ri aniqlash nazarda tutilayapti. Bu yerda har ikki funktsiyaning harakati bir xilda muhimdir. Agar byudjetning taqsimlash funksiyasi u yoki bu fondni oshirish yoki ka-maytirish yo'li bilan uni ko'zlangan darajaga yetkazishga sharoit yaratar ekan, uning nazorat funksiyasi esa ana Shunday taqsimlash-ning natijasini, uning ijobiy va salbiy tomonlarini ko'rishga (aniqlashga) imkon beradi.

Taqsimlashning sifat tomoni byudjetning sub'yektlar fao-liyatiga har tomonlama faol ta'sir ko'rsatib, chuqur aloqalarni o'zida ifodalaydi. Byudjetdan Moliyalashtirishdan to'g'ri foyda-langani holda fondlarning shakllantirilishi byudjet mablag'lari-ning iqtisod qilib, samarali foydalanishiga, iqtisod ryejimiga rioya qilinishiga, sub'yektning barcha bo'linmalarida samarador-likni oshirishga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bunga byudjetning taq-simlash funksiyasi faqat miqdoriy omillarga bo'ysundirilganda emas, balki u sifat ko'rsatkichlariga ham bog'langandagina erishilishi mumkin. Bunda byudjetning nazorat funksiyasi ham o'zining nimaga mo'ljallanganligini biroz o'zgartiradi – u faqat fond-larning miqdoriy jihatdan nomuvofiqligi to'g'risida emas, balki ana Shu nomuvofiqliklar sifat ko'rsatkichlariga ham ta'sir ko'r-satganligi to'g'risida signal beradi.

Davlat byudjetining ikki funksiyasidan foydalanish nati-jasida byudjet mexanizmi vujudga kyeladi. Byudjet mexanizmi deyilganda, odatda, faqat Moliyaviy resurslarni davlatning qo'li-da akkumulyasiya qilish va ularni byudjet kanallari bo'yicha taq-simlashning amaldagi tizimi nazarda tutilmasdan, balki takror ishlab chiqarishning barcha bosqichlariga bu jarayonning faol ta'siri ham tuShuniladi. Bu mexanizmning dyetallari juda ko'p: soliqlar va byudjetga to'lovlar, byudjetdan Moliyalashtirishning turli shakl-lari, mablag'larni byudjetlar ichida taqsimlash va boshqalar ana Shu-lar jumlasidandir. Byudjet mexanizmi ishlashining samaradorligi unga tyegishli bo'lgan dyetallarning o'zaro ta'sirchanligi va ularning bir-biriga bog'liqligi bilan belgilanadi.

Davlat byudjetining ahamiyati.

Davlat byudjeti mamlakatning Moliya tizimida markaziy o'rinni egallaydi. Markazlash-tirilgan pul fondini shakllantirish orqali uning yordamida katta hajmdagi Moliyaviy resurslar davlatning qo'lida to'planadi va ular umumdavlat ehtiyojlarini qondirishga sarf etiladi. Davlat byudjeti umumdavlat manfaatlarini inobatga olgan holda ustuvor yo'nalishlar uchun Moliyaviy resurslarni konsyentratsiya qilish-da asosiy instrumyent bo'lib xizmat qiladi.

Ustuvor yo'nalishlarga Davlat byudjeti yordamida Moliyaviy resurslarni konsyentratsiya qilish bir nycha usullar yordamida amal-ga oshirilishi mumkin. Ayrim hollarda, iqtisodiyot yetakchi tar-moqlarining jadal sur'atlar bilan rivojlanishini ta'minlash maqsadida byudjet assignovaniyalarining hajmi oshiriladi. Bosh-qa hollarda esa, o'sha syektorlardan mablag'larni Davlat byudjetiga olishda qulay ryejim (sharoit) yaratiladi.

Davlat byudjeti iqtisodiyot alohida tarmoqlarining rivoj-lanishida asosiy manba rolini ham o'ynashi mumkin. Masalan, ilmiy-texnika taraqqiyoti asosida milliy iqtisodiyotda yangi tar-moq vujudga kyelayotgan bo'lsa, uning paydo bo'lishini hozirgi sha-roitda byudjetdan Moliyalashtirishsiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Faoliyat ko'rsatayotgan sub'yektlarning Moliyaviy barqarorli-gini ta'minlashda byudjet katta ahamiyat kasb etadi. Turli ob'yek-tiv va sub'yektiv omillarning ta'siri ostida ayrim sub'yektlar-ning o'z Moliyaviy resurslari ularning sog'lom faoliyat ko'rsatishi uchun yetarli bo'lmay qolganda chyetdan mablag' jalb qilishga ehtiyoj tug'iladi. Bunday sharoitda Davlat byudjeti tartibga soluvchi man-ba sifatida maydonga chiqishi mumkin. Albatta, bunday hollar-ning barchasida Davlat byudjetining mablag'lari sub'yektlarning o'z manbalari, tarmoq ichidagi resurslar, bank kreditlaridan so'ng oxirgi tartibga soluvchi manba sifatida foydalaniladi.

Sub'yektlarning faoliyatini Moliyaviy resurslar bilan ta'-minlashda Davlat byudjetining tartibga soluvchi roli quyidagi shakllarda bo'lishi mumkin:

– Moliyaviy resurslarga bo'lgan yangi talabni kyelgusi byudjet yilida byudjetning xarajatlari tarkibiga kiritish;

– Moliyaviy resurslarga bo'lgan qo'shimcha ehtiyojni mavjud bo'lgan byudjet resurslarini manyovr qilish, ya'ni byudjet kredit-larini bir ob'yektdan ikkinchisiga o'tkazish. Bunday imkoniyatning mavjud ekanligi amaliyotda ayrim sub'yektlarning o'zlariga taqdim etilgan Moliyaviy resurslarni to'liq o'zlashtirishning uddasidan chiqa olmasligi bilan belgilanadi;

– qo'shimcha ehtiyojni hukumatning zaxira fondlari hisobi-dan qoplash va boshqalar.

Xulosa. Davlat byudjeti milliy iqtisodiyot korxonalarini texnikaviy jihatdan qayta qurollantirishda alohida ahamiyatga ega. Byudjetdan iqtisodiyotga qilinayotgan xarajatlar va markazlashti-rilgan investisiyalarni Moliyalashtirish, eng avvalo, ana Shu maqsadlarga xizmat qiladi.

Ayniqsa, ijtimoiy soha (maorif, sog'liqni saqlash, madaniyat va sport, fan, ijtimoiy ta'minot) xarajatlarini Moliyalashti-rish, oilalarga ijtimoiy nafaqa berish, aholi uchun ijtimoiy ahamiyat kasb etgan xizmatlar bahosidagi farqlarni byudjetdan qoplash, davlat hokimiyati organlari, boshqaruv va sud organlari-ni saqlash, fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlarini Moliya-lashtirish, mamlakatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash ka-bi vazifalarning o'z vaqtida bajarilishini ta'minlashda Davlat byudjetining ahamiyati juda beqiyosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. G'ulomov, A. (2018). "Davlat budjeti: nazariy va amaliy asoslar." Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi.
2. Karimov, I. (2016). "Budjet jarayonlari va ularni boshqarish." Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi.
3. Murodov, S. (2020). "Davlat budjeti ijrosini nazorat qilish tizimi." Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi.
4. Abdullaeva, N. (2019). "Iqtisodiy rivojlanish va davlat budjeti." Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi.

5. Qodirov, M. (2021). "Budjet rejasi va uning ijrosi: nazariy va amaliy jihatlar." Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi.
6. Tashkent State University of Economics (2022). "Davlat budjeti va shaffoflik: muammolar va yechimlar." Tashkent: TSEU.
7. World Bank (2021). "Public Financial Management: A Guide for Practitioners." Washington, D.C.: World Bank Publications.
8. O'zbekiston Respublikasi "Davlat budjeti to'g'risida"gi Qonuni (2020).
9. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi rasmiy veb-sayti (www.mf.uz) — budjet ijrosi bo'yicha statistik ma'lumotlar va hisobotlar.
10. Ismoilov, D. (2017). "Davlat moliyasi: darslik." Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi.